

VELIKI TJEDAN U BROČANSKO-STONSKOJ KULTURNOJ BAŠTINI

MARINA ASTURIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
HR-21000 Split
marina.asturic@gmail.com

UDK 398.332.12
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno/Received: 28.03.2019.
Prihvaćeno/Accepted: 5.04.2019.

U radu se navode primjeri iz Stona i Broca na poluotoku Pelješcu, a baziraju se na štovanju i slavljenju Velikog tjedna (Cvjetnica, Veliki četvrtak, Veliki petak, Velika subota). Veliki broj običaja sačuvao se do današnjice, poglavito među mlađim naraštajima, iako su ispitanici bili pretežno u trećoj životnoj dobi ili u srednjim godinama života.

Postoje raznorazne tradicije vezane uz posljednje dane i smrt Isusa Krista, a jedna od najpoznatijih je iluminacija, što je specifičnost gradića Stona zbog monumentalnih zidina koje gore na Veliki petak. Impozantan je i gorući križ na kuli Stoviš u središtu zidina poviše Stona.

U kulturnoj baštini Stona i Broca zabilježene su procesije za svaki veliki blagdan kao i popratni blagoslovi. Za Cvjetnicu i za Veliki petak karakteristične su procesije, a vjernici na dan Isusove smrti obilaze cijeli Ston i vraćaju se u crkvu za nastavak obreda.

Ključne riječi: Veliki tjedan, Veliki četvrtak, Veliki petak, Velika subota, iluminacija, običaji, procesije

„A hoćeš li, susjede, danas što sijati?“ upita muzikaša Jožicu, kada se vraćao s praznom zdjelom s gnojišta, mali Kanonik, podigavši se sa drvocjepa i otpravljajući se doma na sav brijeg.

„E, teško da ću šta god!... Ženska glava ionako priprema za Uskrs, a treba i danas štošta priudeliti za objed...Pa i prastari je običaj da se na Veliki petak ne dira u zemlju...”

„...Ja i Ivica polazimo sada tamo do župnika, pa onda do školnika i još kojekamo... Bit će ondje posnih seoskih zalogaja; a baš mi se rače posna jela, dok čovjek u gradu vazda i vazda trpa meso u svoje „grešno tijelo”...”

„ Pa baš na Veliki petak, rode? Ja bih rekao da na takav dan ne idete od kuće u goste! Bog i duša, ne znam drže li gospoda naš seljački običaj. ali mi na Veliki petak ne bi išli u goste ni u susjednu, ni u prijateljsku, ni u stranu kuću...” odvrati Jožica. (Kovačić 1999: 247)

1. Uvod

Broce kao izolirani dio poluotoka Pelješca i Ston kao centar istočnog dijela Pelješca čine korpus povezan zajedničkim običajima, ne samo zbog geografske udaljenosti, već i zbog zajedničkog nazivnika kulturne baštine. Osim Božića i blagdana u zimskom periodu, vežu ih katoličke tradicije vezane uz smrt i uskrsnuće Isusa Krista.

Metodologija rada uključuje rad na terenu, pretežno sa stanovništvom srednje i starije životne dobi, tako da se mogla napraviti paralela između današnjih tradicionalnih običaja i ophoda i onih starijih koji se još čuvaju ili su zaboravljeni. Rad započinje obradom Velikog tjedna, isprva Cvjetnice koja je početak uskrsnih blagdana, pa se proteže na Veliki ponedjeljak, Veliki utorak i Veliku srijedu gdje traje priprema za smrt i uskrsnuće Isusa Krista. Nadalje, opisani su običaji vezani uz Sveto trodnevlje – Veliki četvrtak, Veliki petak i Velika subota. Kao kruna svega dolazi Uskrs kao dugoočekivani i najveći katolički blagdan, iako se u radu svetkovina Uskrsa neće spominjati.

U radu su korištene metode razgovora i terensko-istraživačkog rada, analize, komparacije, deskripcije, sinteze. Svrha je prikazivanje crkvenih svetkovina u Vazmenom trodnevlju na bročansko-stonskom području.

2. Cvjetnica

Psalam 24 (23)

*Gospodnja je zemlja i sve što je na njoj, * krug zemaljski i svi koji pribivaju na njemu.*

*Jer ga je on osnovao na morima: * i utvrdio na rijekama.*

Djeca židovska pođoše ususret Gospodinu, noseći maslinove grane, i kličući: »Hosana u visini«.

*Uzdignite, vrata, vrhove svoje, uzdignite se, starodrevna vrata, * da uđe kralj slave.*

*»Tko je taj kralj slave?« * »Gospodin jaki i mogućí, Gospodin silan u boju«.*

Djeca židovska pođoše ususret Gospodinu, noseći maslinove grane, i kličući: »Hosana u visini«.

*Uzdignite, vrata, vrhove svoje, uzdignite se, starodrevna vrata, * da uđe kralj slave.*

*»Tko je taj kralj slave?« * »Gospodin nad vojskama, on je taj kralj slave«.*

Djeca židovska pođoše ususret Gospodinu, noseći maslinove grane, i kličući: »Hosana u visini«. (Jankov 2015: 211)¹

Veliki tjedan počinje s Cvjetnicom, koja se još naziva i Cvitnicom, Cvitnom nediljom, Uličnicom, Maslinicom i sl. (Braica 2003: 5). Naziv na latinskom jeziku za Cvjetnicu glasi Dominica in Palmis de Passione Domini, što bi značilo: Nedjelja palmi o Muci Gospodnjoj. U 2. stoljeću spominje se vazmeno bdjenje i dvodnevni post. Post se prema odluci Dionizija Aleksandrijskom u 3. stoljeću produljio na cijeli Vazmeni tjedan (De Passione Domini). Na početku je Cvjetnica bila obilježavana kao De Passione (Nedjelja muke), kao i u 5. stoljeću za vrijeme Leona Velikog. U kasnijim stoljećima dolazi se do naziva Dominica in palmis ili Dominica palmarum, kada se službeno slavi Isusov ulazak u Jeruzalem i obilježava Muka Gospodnja (Pažin 2005: 64-65). U 20. stoljeću dolazi do reforme proslave Cvjetnice – papa Pio XII. donio je odluku o liturgijskoj reformi koja se fokusirala na Veliki tjedan i vazmeno bdjenje; 1951. godine promijenjeno je vazmeno bdjenje, a 1955. Veliki tjedan u što spada i blagdan Cvjetnice (Pažin 2005: 69).

Na Cvjetnicu postoje običaji s umivanjem u vodi sa cvijećem, kićenjem bunara (zdenaca) ili stavljanje blagoslovljene grančice o strop kuće. Cvjetnica se naziva i Nedjeljom Muke Gospodnje i ona je početak Velikog tjedna. Na Šolti se naziva Palmenica, u Župi dubrovačkoj Neđeja od pome, a u Trogiru Palmina nedija. Ritualni koji se najčešće ponavljaju za Cvjetnicu su umivanje u vodi s cvijećem, blagoslov maslinovih i palminih grančica, odlazak u procesiju, pjevanje Muke Gospodinove na misi, nakon čega slijedi klanjanje (kvarantore). Umivanje cvjetnom vodom, kao i blagoslovljene grančice masline i palmine, imalo je apotropejsku funkciju i vjerovali se da štiti stanovnike kuće ili sela od zla (Dragić 2015: 157). Blagoslovljene grančice palmi i maslina, ali ponegdje i jelke ili bora, nose panspermijsku i apotropejsku funkciju kada ih ljudi stavljaju u raznorazne prostorije u kući, baštine, štale, polja i sl. (Dragić 2015: 149). Razmatra se uloga blagoslovljenih grančica pri čemu se pretpostavlja da su, osim zaštite, imale i estetsku funkciju, ali i određenu odgovornost sukladnu njihovoj dobi i spolu. Uzima se za primjer skupljanje cvijeća karakteristično za mlade ljude i za djecu (u Slavoniji i Lici), a negdje su isključivo muškarci (Otočac,

¹ Solinski pučki crkveni napjevi u Velikome tjednu (2015).

Poljica, Samobor) ili isključivo žene (Staro Petrovo Selo) nosili grančicu na blagoslov. Za mlade ljude takvi obredi predstavljali su igru i zabavu spojenu s ljubavnim značenjem (darivanje djevojaka) (Čapo-Žmegač 1997: 86-87).

Palma (*Chamaerops*) označava pobjedu, što je simbol u kršćanskom nauku koji može predstavljati pobjedu mučenika nad smrću. Česti su ikonografski motivi koji prikazuju mučenje, a često se pokraj mučenika nalazi palma. Međutim, simbolika palme najviše se ogleda u prikazima Isusova ulaska u Jeruzalem kada mu mnoštvo ljudi kličući maše palminim granama. Palme se vežu i uz motive sveca Kristofora i Pavla pustinjaka (Badurina 2000: 447). Osim palme prisutna je i biljka masline koja se veže uz blagodati ulja i vrlinu Božje providnosti te je simbol za mir. Ona nosi konotaciju pomirenja i mira u Noinu slučaju što predstavlja savez pomirenja Boga i čovjeka. Golubica koja nosi maslinu u kljunu reprezentira dušu umrlog čovjeka koja je postigla mir s Bogom (Badurina 2000: 399).

Zaštita od zla vezana uz blagoslovljene grančice počela se prakticirati od 700. godine. U Hrvatskoj su se koristile raznorazne grančice na Cvjetnicu zbog različitih geografskih uvjeta, s time da su najrasprostranjenije maslinove grančice koje su se najčešće koristile na jadranskom području pa su tako potisnule biljke sa sjevernih područja, poput drijenka (Čapo-Žmegač 1997: 82-83). Što se tiče priobalja, tu su palmine grančice bile rijetkost pa su bile vrlo cijenjene i ukrašene, pogotovo ako su se nabavljale iz drugih područja kao što je bio slučaj na otoku Braču. Bračani su dobivali palme s Visa koje bi ukrasili i spleli u vijenac. Tamo gdje palme nisu postojale, proradila bi vještina i iskustvo žena i muškaraca koji bi naziv *palma* upotrebljavali za skup maslinovih grančica koje su nalikovale na palmu. To se događalo u mjestima Pupnatu na Korčuli i Zablaću pokraj Šibenika, ali i u okolici Splita i u Novalji na Pagu, gdje je sakristan bio zadužen za pletenje maslinovih grančica (Čapo-Žmegač 1997: 84).

Cvjetnica ili Cvjetna nedjelja u Istri je nazvana *Uličnica* zbog uljike ili masline. U Slavoniji i Posavini karakteristično je kićenje bunara, a djevojke se okite cvijećem i pjevaju pjesme. Takva tradicija može se pronaći i u nekim europskim zemljama poput Njemačke, samo što se kićenje obavljalo 1. svibnja (Gavazzi 1988: 24). U srednjoj Istri zabilježen je običaj da se blagoslovljena maslina upotrebljavala kod kađenja bolesnikove sobe ili štale gdje je prebivala bolesna stoka (Čapo-Žmegač 1997: 89).

Običaji Cvjetnice mogu se usporediti s Jurjevom, odnosno s blagdanom Svetog Jurja 23. travnja, gdje su se isto kitila vrata i ljudi u svrhu dočekivanja proljeća i buđenja zelenila. Cvijet drijena veže se uz blagdan Cvjetnice zbog vjerovanja u zdravlje onih koji ga koriste, pa se skupa s nekim drugim biljkama ili cvijećem stavlja u vodu s kojom su se mladi ljudi umivali kako bi imali lijepo i čisto lice. U svakom kraju Hrvatske ukrašavaju se grančice, cvijeće ili neke druge biljke na drugačiji način; na Jadranu se za blagoslov u crkvi na Cvjetnicu donosi maslinova grana, a na južnom dijelu Jadrana postoje isprepleteni dekorativni motivi na palminim grančicama (Gavazzi 1988: 25-26).

Na Cvjetnicu se prilikom umivanja vode često molilo Vjerovanje. Kada svećenik blagoslovi grančice masline i palme, one se stavi iza raspela u obiteljskoj kući, jer se vjerovalo kako taj obred štiti svakog ukućanina od demonskih sila (Barać 2014: 376). Na kraju obreda na Cvjetnicu izlaže se Sveto Otajstvo i udarci zvona simbolično označe klanjanje ili kvarantore od četrdeset sati. Vrijeme iznošenja Svetog Otajstva bila je jutarnja misa, a na večernjoj se pjevalo *Svet, svet, svet* i *Smiluj se meni*. Taj proces uključuje i ponedjeljak i utorak kada se ponavlja, a završava u Veliku srijedu u podne, kada bi zvono odzvonilo četrdeset puta (Dragić 2015: 162). Tri dana prije Velikog četvrtka zovu se Veliki ponedjeljak, Veliki utorak i Velika srijeda i obuhvaćaju tradiciju koja se zove kvarantore, što bi značilo klanjanje od četrdeset sati (Dragić 2015: 156).

U okolici Splita i na Korčuli maslinove grančice na vrhu imaju malu golubicu napravljenu od smokvine srčike (Čapo-Žmegač 1997: 85). Na stonskom području ima nekoliko žena koje ukrašavaju pome² i na vrhu stave bijelu golubicu za čiju izradu također predstoji postupak (najčešće je od stiropora) i onda prodaju za namjenu Cvjetnice, kada se na jutarnjoj misi izvršava blagoslov i procesija uz popratne pjesme:

*Za Cvjetnicu se na blagoslov nosila poma, ispletene palmine grančice, i maslina. Poslije mise i objeda s listovima pome i masline kitile su se baštine.*³

Postupak izrade bijele golubice je sljedeći:

Prvo se pripremu štapići različitih debljina od lovora, šipka... Zatim se uberi štapi od divlje smokve i režu se između zglobova. S pripremljenim štapićima od lovora ili šipka izvlači se

² Naziv koji Stonjani upotrebljavaju za palme.

³ Prema kazivanju Julke Bonačić, rođ. Oblizalo, 3. ožujka 2018., Broce

*bijela smjesa (srčika) iz smokvinog štapa i onda se od tri srčike pravi golubica. Jedna ide ravno, drugo ide nakoso u obliku slova U, a treća se lomi preko obadvije u obliku slova A. Gotove golubice stavljaju se na grančice masline i palme i nose na blagoslov na Cvjetnicu.*⁴

U Imotskoj krajini uvriježio se naziv Cvitnica kao aluzija na cvijeće i na blagoslov cvijeća u crkvi. Dan prije, u subotu, djeca bi brala cvijeće i na sam blagdan bi se umivala u vodi punoj cvijeća. Ljudi bi otkinuli oko pet ili šest grančica masline i onda to nosili na blagoslov na Cvjetnicu. Djevojke bi često znale uzimati granu jelice. Nakon blagoslova grančice su se nosile kućama i znale bi se zataknuti za gredu u potkrovlju kako bi služile kao zaštita od „zlih vremena“, posebno u vrijeme velikih oluja i nevremena (Kutleša 1993: 276).

U Hutovu, selu u Hercegovini, bilo bi stavljeno jaje u vodu s cvijećem (stavljao se i dren, drijen jer se povezivao sa zdravljem) i djetetu koje bi se prvo probudilo i umilo u vodi pripala bi čast da uzme jaje. Jedne godine za Cvjetnicu bi se čitala Muka po Mateju, druge godine bi se pjevala ili čitala, a treće godine čitala bi se Muka po Luki (Jurilj 2018: 19). U Hercegovini su žene znale moliti molitvu *Nediljica, braćo, danak*, a ona je išla ovako:

*Nediljica, braćo, danak:
Bog se Isus rodi za nas.
Na križ drvo tilo pribijeno,
gorkim žućim napunjeno.
Pod križ majka dolazila,
gleda ruke, gleda noge,
po Isusu rane mnoge.
„Moj Isuse, diko moja,
da je znala majka tvoja,
bolje bi te milovala
i u suzam umivala.“
Tecite se, vas narode,
da vam Isus na smrt dođe.
Na ramenu križ nosi,
Marija ga majka prosi:
„Ta Isuse, ja ću križ ponit,
za tebe ću krv prolit.“
Isus joj se ne ispriči,
neg joj reče svete riči:*

⁴ Prema kazivanju Nikoline Mlinarić, rođ. Kužumilović, 25. siječnja 2019., Ston

*„O Marijo, moja mati,
ne mogu ti križa dati:
ja ću na križu umirati.
Križ ću drvo prilomit,
đavlu silu svu slomit,
a kršćane oslobodit.“
Kad ga na križ podigoše,
svi od njega odbigoše..
Osta Diva i Marija.
Ko bi ovo rado znati,
svaku ću mu pomoć dati.
Ko ovu moju molitvicu znao
pa je govorio,
milosti ću ga napunit,
i milosti i kriposti,
ko ono sunce u svitlosti.
Amen. (Jurilj 2018: 19)*

U mjestu Poljica Cvjetnica je nazivana Cvitnicom ili Cvitnom nediljom i njeguje se običaj kada djeca skupljaju cvijeće u subotu pa se u tom istom cvijeću u vodi umivaju na sam blagdan Cvjetnice. Blagoslovile bi se maslinove grančice na oltaru nakon čega bi pristupili stariji ljudi kako bi mogli poljubiti svećenikovu ruku i uzeti jednu darovanu i blagoslovljenu grančicu masline. Procesija oko crkve neizostavan je dio Cvjetnice, a nakon toga slijedi prenošenje maslinovih grančica na baštine i na vrata kako bi sva obiteljska mjesta i posjedi bili blagoslovljeni (Ivanišević 1987: 446-447).

Mjesto Boraja kod Šibenika nosi zanimljivu tradiciju na Cvjetnicu vezanu uz gospodare kuća; u svojoj baštini imali bi stablo masline gdje bi ubrali nekoliko grana koje bi na dan Cvjetnice bile blagoslovljene i postavljene u štale, polja i prostorije u kući. Grančice su se odlikovale apotropejskim značajkama; one u baštini označavale su bolji urod, u štalama su služile za zdravlje stoke, a u kućama su postavljene za zdravlje, ljubav i blagodati tijekom godine (Dragić 2010: 140).

Iako je običaj umivanja karakterističan za Veliku subotu, ljudi su se umivali vodom u kojoj su bile ljubičice, bršljan, drijenak i ostalo poljsko cvijeće kako bi sačuvali ljepotu i zdravlje. U Dalmatinskoj zagori postojao je i običaj da se bademi i jabuke, kao i ostalo proljetno cvijeće, stavi u vodu dan prije kako bi moglo zamirisati na dan Cvjetnice, a sve je bilo popraćeno riječima: „Sađi crno, dođi bilo“. Crno bi simboliziralo tamu koji silazi, odnosi

odlazi od umivene, očišćene osobe, a bijelo nešto dobro i poželjno što dolazi nakon tog rituala. (Dragić 2010: 141)

U Ceri se gaji istovjetan običaj; ljudi su brali cvijeće u kojemu su umivali svoja lica u Nedjelju Muke Gospodnje. Uslijedio bi blagoslov maslinovih grančica (Dragić 2012: 161).

3. Veliki ponedjeljak, Veliki utorak i Velika srijeda

Dani u Velikom tjednu prije Velikog trodnevlja nazivaju se Veliki ponedjeljak, Veliki utorak i Velika srijeda. Postoje jutarnje i večernje mise; na jutarnjoj se misi iznosi Sveto otajstvo, a na večernjoj se pjeva *Svet, svet, svet* i *Smiluj se meni*. Zvono zazvoni u srijedu četrdeset puta u podne. U Skradinu je bio poznat običaj klanjanja od četrdeset sati pred Presvetim koji se u današnje doba odvija na Veliki utorak i Veliku srijedu. U sumrak Velikog ponedjeljka i Velikog utorka na Murteru su se odvijale Večernje mise drugačije od ostalih zbog sudjelovanja crkvenih pjevača; na Veliku srijedu pjevala se Juternja misa Velikog četvrtka (Dragić 2015: 162)

4. Veliko trodnevlje

Veliki tjedan obuhvaća najvažnije dane koji se nazivaju Vazmeno trodnevlje. Tu se ubrajaju Veliki četvrtak, Veliki petak i Velika subota.

*U moja se vremena to nešto slavilo tužno, ko da nešto gubimo. Tugovalo se u te dane kad dolazi Uskrs, na Veliki tjedan. Naučili nas roditelji i roditelji su taki bili. Nakon tugovanja i četrdeset dana došlo bi veselje.*⁵

4.1. Veliki četvrtak

Zadnji dan korizme, Veliki četvrtak, ujedno je dan Isusove posljednje večere jer tada posljednji put jede i pije sa svojim učenicima kao spomen na svoju tijelo i na svoju krv. U hercegovačkoj crkveno-pučkoj baštini taj se dan nazivao „zeljavi četvrtak" jer se kuhalo i jelo zelje (Jurilj 2018: 20). Veliki četvrtak početak je Isusove muke, a odvijao se na židovski blagdan Pashe⁶. Posljednju večeru blagovao je sa svojih dvanaest apostola te im je ostavio tri velika dara; prvi je euharistija (misa i pričest), drugi je svećenički poziv u Crkvi, a treći se ticao ljubavi za svoje bližnje (za braću). Na večeri je navijestio izdaju jednog

⁵ Prema kazivanju Nede Žile, 22. siječnja, 2019., Ston.

⁶ Židovski blagdan zahvale Bogu jer ih je izveo iz egipatskog ropstva.

od svojih učenika (Juda Išariotski) i pobjedu Dobrog nad Zlim (Dragić 2014: 286).

Euharistija je na ranim ikonografskim prikazima Posljednje večere prikazana ribom na stolu, tek se kasnije bizantska ikonografija koristi simbolizacijom kruha i vina tako da se jedne strane nalazilo šest učenika koje je Krist pričestio kruhom, a s druge strane šest učenika kojima je dao vino. U zapadnim ikonografskim prikazima učestali su znakovi Judine skorašnje izdaje i Isusove slutnje. Protureformacija naglasak stavlja na obred euharistije, s Isusom Kristom koji diže kalež (Badurina 2000: 474-475). Život najbolje utjelovljenje pronalazi u kruhu i u Starom i Novom zavjetu. U doba Mojsija kruh postaje spas židovskog naroda, a u Novom zavjetu kruh je tijelo na Posljednjoj večeri, čime se najavljuje Isusova žrtva za spas čovječanstva (Badurina 2000: 367). Boja vina predstavlja boju krvi – muka koju prolazi Isus Krist biva spomenuta na Posljednjoj večeri prilikom blagovanja kada Isus pruža kalež učenicima kako bi mogli piti iz njega (Badurina 2000: 369).

U Ogorju su mlade žene molile dok bi čuvale ovce, dok bi nakon molitve uslijedilo sto Očenaša, sto Zdravomarija i sto Slava Ocu i onda bi se prekrstile (Dragić 2014: 287) :

*Dušice grišna,
budi u viri kripna.
Kad budemo putovali,
dugin putin tisnin klancin,
srist će nas duh nemili,
duh nečisti.
Pitat će nas:
"Čije ste vi duše?
Jeste l' duše Božje
il ste duše moje?"
"Nismo duše tvoje,
mi smo duše Božje
Mi molimo Boga,
na Veliki četvrtak
sto Isusa.
sto Jesusa,
sto amena,
sto zlamena,
sto se puta prikrstit. (Dragić 2014: 287)*

Dragić (2014: 287) u ovoj molitvi za Veliki četvrtak uočava simbolizaciju sa sumerskim epom o Gilgamešu koje potkrjepljuju i

morfofilemi *dugim'*, *klancim'* i *tisnim'* – i Gilgameš je prolazio kroz „duge putove” i „tiješne klance”. Primjećuje i neobičnost upravnog govora koji nije karakterističan za molitve.

U Velikom ili Vazmenom trodnevlju odvija se Isusovo uhićenje, muka i smrt, i katolička tradicija to naziva pasijom. Sam pojam *pasije* dolazi iz francuskog jezika i označava patnju, bol, muku i stradanje (Dragić 2014: 229). Na Veliki četvrtak odvija se obred pranja nogu apostolima te se izaberu ljudi koji će glumiti dvanaest apostola dok im svećenik pere noge na oltaru. Svećeniku je skinut plašt kada im pere po jednu nogu, nakon čega je obriše ručnikom i poljubi. Svećenik navlači plašt nakon obreda i izmoli se, a onda se Sveto Otajstvo prenosi na oltar koji je simbol Kristova groba (Dragić 2015: 164). Znalo se jesti zelje na taj blagdan zbog narodne tradicije u kojoj je Marija kuhala to jelo svom sinu Isusu (Barać 2014: 376).

Kad dođe Veliki tjedan, tri puta je izloženo Sveto Otajstvo, onda budu predike, ispovijedi, pričesti obavezno ta tri dana i onda na Veliki četvrtak svećenik izabere dvanes ljudi, ko što je bilo dvanes apostola u Isusa, i onda se oni svuču bosu na oltaru, a on nosi bokar i vode i šugaman⁷ preko ruke i mali s njime nosi, jedan ministrant, i svećenik opere svakome temu (apostolu) noge. On napravi večeru ko što je Isus činio, a onda svi pođu kod svećenika na večeru i jedu zelje sa octom i pečenu janjetinu. Veliki petak bude Muka Gospodinova, na Cvjetnicu bude prva, prije je bila pjevana, a sad se na Cvjetnicu pjeva Muka Gospodinova u Stonu, a na Veliki petak se čita.⁸

U ranijim vremenima održavale su se dvije mise na Veliki četvrtak – ujutro i navečer. Misa koja se održavala ujutro bila je misa posvete ulja, dok je ona navečer predstavljala misu Večere Gospodnje. U 16. stoljeću postojala je samo jedna vrsta mise, misa Večere Gospodnje, a ona se održavala u prijednevrim satima jer se u to doba nisu slavile večernje mise. U 20. stoljeću, 1955. i 1956. godine provedena je Liturgijska reforma i mise za Veliki četvrtak ponovno se vraćaju na izvorni običaj (Pažin 2013: 285). Vezanje crkvenih zvona zbiva se na Veliki četvrtak, dok na Veliki petak nema uobičajenog misnog slavlja i ljudi se drže strogog posta i nemrsa uz obredno pjevanje muke Gospodinove. Crkvena zvona se razvezuju na Veliku subotu koja ima i nazive bijela subota, bila subota i mliječna subota (Braica 2003: 5). Na

⁷ Ručnik.

⁸ Prema kazivanju Julke Bonačić, rođ. Oblizalo, 3. ožujka 2018., Broce

misi Večere Gospodnje zadnji put zazvone zvona u Vazmenom trodnevlju i pjeva se pjesma Slava Bogu na visini. Počinje crkvena šutnja vezanjem zvona, a završava vazmenim bdijenjem kada se ponovno može začuti Slava Bogu na visini (Dragić 2015: 164).

U nekim se krajevima tradicionalno bojanje (ili penganje⁹) jaja veže uz Veliki četvrtak ili Veliki petak (Gavazzi 1988: 27). U mjestu Runovići i mjestu Zmijavci seljani su bili počašćeni ako netko od njih bude izabran nositi križ na inkantu ili dražbu. Skupili bi se na Veliki četvrtak kada bi pao sumrak i tu bi oni koji su se zavjetovali morali nositi križ u procesiji na Veliki petak. S obzirom na to da je bilo dosta onih koji su željeli nositi križ, postignut je dogovor da križ nosi osoba koja da najviše lemuzine crkvi. To se naziva dražba jer svećenik pita one koji traže križ koliko su spremni ponuditi crkvi, i ako se nitko ne javi od posljednjeg najvećeg iznosa, onda toj posljednjoj osobi ide počast nošenja križa. Ta osoba mora obaviti ispovijed i pričest te bosa hodati u procesiji s križem. Iznosi se sumnja u vezi miroljubivosti i slavljenja običaja i obreda jer su se ljudi znali zakrviti zbog toga tko će nositi križ, pa je tadašnji župnik smislio način određivanja novcem. Također, razlikovale su se cijene Runovičkog i Zmijavačkog križa (Kutleša 1993: 276).

Postoji i običaj koji se naziva baraban, kada ljudi lupaju štapićima i na taj se način prisjećaju Isusova bičevanja. To lupanje predstavljalo bi bijes zbog puštanja Barabe. Običaj se održavao dva puta – prvi put u srijedu i to se nazivalo malim barabanom, a drugi put u četvrtak što bi se zvalo velikim barabanom (Dragić 2015: 163). Iz ranoga srednjega vijeka dolazi običaj koji simbolizira patnju i strah u trenutku Isusove smrti što se manifestira na kraju večernje mise na Veliku srijedu, Veliki četvrtak i Veliki petak. Svi zajedno, uključujući puk i svećenstvo, lupaju određenim instrumentima kako bi stvorili upozoravajuću muku (Čapo-Žmegač 1997: 90).

4.1.1. Čuvari Kristova groba

Neretvanske župe njeguju jednu zanimljivu tradiciju, a to je čuvanje Kristova groba, još od 1857. godine kada je taj obred u Župu svetoga Ilije donio Ante Gluščević iz Loreta iz Italije. Običaji se razlikuju od župe do župe; gornja Neretva ima žudije, čuvare Kristova groba u odorama rimskim vojnika, dok u donjoj Neretvi

⁹ Naziv za oslikavanje ili bojenje u južnim dijelovima Hrvatske – iz lat. pingere?

čuvari obiluju mornarskom odjećom (Dragić 2009: 19). Mještani ili časne sestre uređivali su grob cvijećem, prokljalom pšenicom i svijećama. Na otoku Pašmanu (u mjestu Ždrelac) Kristov se grob ukrašavao prokljalim bijelim grahom koji je rastao od početka korizme (Dragić 2009: 6-7).

Biblijska priča o polaganju Kristova tijela u grob veže se uz Josipa iz Arimateje koji je zatražio Isusovo tijelo. Nakon što mu ga je Pilat ustupio, tijelo stavlja u čisto platno i u sam grob na kojemu je stajao veliki kamen. Međutim, farizeji su se bojali Isusa i u smrti i sjetili su se njegovih riječi kako će uskrsnuti od mrtvih nakon tri dana, pa su željeli osiguranje groba u slučaju da dođu Isusovi sljedbenici i učenici i da ne ukradu tijelo i ne objave kako je Isus zaista uskrsnuo. Tada je grob dobio stražu (čuvare groba) i ulaz je zapečaćen. Dvije žene, Marija Magdalena i Marija, vidjele su anđela u vrijeme kada je potres zatresao zemlju. Anđeoska sila maknula je kamen i on je sjeo na njega i ženama objavio Isusovo uskrsnuće, nakon čega su ga one i vidjele (Dragić 2009: 8).

Svrha je obreda čuvanje Kristova groba od polaganja Kristova tijela do uskrsnuća. Imena čuvara Kristova groba varirala su od mjesta do mjesta; u Metkoviću, Vodicama i Opuzenu nazivali su se žudije, u mjestu Vrlika grobari, u mjestu Oklaj kod Drniša grobari ili čuvari Gospodinova greba, u Bjelovaru, Imotskom i Radobilji stražari Kristova groba, na Murteru stražari Božjega greba ili uskrsne straže u Varešu. U Metkoviću su se nosile odore rimskih vojnika i mornarske odore, no odjeća se pretežno razlikovala u drugim mjestima, pa su negdje nosili i narodne nošnje ili vatrogasne odore. Dužnosti stražara uključivale su nazočnost na procesiji za Veliki petak, kao i na drugim procesijama u crkvenoj godini, te njihovo padanje i bježanje iz crkve kada svećenik zapjeva pjesmu Slava Vječni uz zvonjavu crkvenih zvona, što je najava uskrsnuća Isusa Krista i njegove konačne pobjede (Dragić 2009: 30-31). Što se tiče običaja iz Opuzena pokraj Metkovića, djeca bi se oblačila kao rimski vojnici i tražila novac za čuvare svetoga groba. Pokraj Opuzena nalazila se župa Slivno Ravno gdje bi čuvare groba nosili mornarsku odjeću (Dragić 2014: 236). U župi Katuni, u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije postoji tradicija čuvanja Kristova groba koja postoji već dvjesto ili tristo godina. Na lijevoj strani kape svaki stražar ima maslinovu grančicu i svaki je od njih morao postiti i morali su jesti hranu kao što je bakalar ili riba. Nikada nijedan od njih nije pokleknuo u postu jer se počast

čuvanja Kristova groba uzimala kao najveći zavjet. Osim toga, davalo se i novca za hranu – u to su bili uključeni i stražari i crkva. Bilo je i onih koji su prvi put bili na poziciji čuvara pa bi oni cijepali drva ili čistili krumpire i bakalar. Svi su morali revno obavljati svoj posao i prebivati pokraj Kristova groba ili oko crkve. Prije su se stražari mijenjali svakih pola sata, a prva straža je dolazila kada bi se zavezala zvona na Veliki četvrtak u podne, ali danas se promjena straže odvija nakon petnaest minuta. Jedna od glavnih stražarskih uloga je uloga razvodnika straže koji tijekom smjene dovede dvojicu novih stražara i postavi ih paralelno s prvom dvojicom stražara. Kada se uvjeri da je sve u redu, on udari kundakom puške o pod. Tek onda odstupe prva dvojica i zakoraknu unatrag, a novi stražar s lijeve i novi stražar s desne strane dođu na njihova mjesta. Iako nisu imali određenu prostoriju za obitavanje, stražari su prije boravili u mrtvačnici, a onda je otvorena nova crkva 1970. godine pa bi oni stražari koji su završili smjenu bili odvedeni u prostoriju na koru crkve. Odveo bi ih razvodnik (Dragić 2009: 11-12). U Poljicama postoji običaj čuvanja Kristova groba, kada se zavežu zvona i kada čuvari dođu ispuniti dužnost. Postoje ljudi koji poste od „glorije“ na Veliki četvrtak do blagdana Uskrsa što se naziva „postit gloriju“. Pobožni ljudi mole pokraj Isusova groba tako što kleče ili stoje na nogama jer ne smiju sjediti. Lokacija groba nalazi se na oltaru koji je stajao sa strane (Ivanišević 1987: 447).

4.2. Veliki petak

Dan kada je Isus Krist mučen i kada je umro na križu naziva se Veliki petak. Taj dan nema mise, već se održava obred s oltarima na kojima nema cvijeća ni svijeća zbog velike žalosti Isusove smrti. Prvo se pjeva Muka Isusova, pa se otkriva križ kojeg vjernici ljube, nakon čega slijedi Gospin plač koji se prije pjevao i u korizmi. Zbog žrtve koju je Isus Krist podnio, na Veliki petak njeguje se tradicija posta. Ta tradicija naziva se sušenje, žežinjanje ili žinjanje. Prakticira se molitva trideset tri Isusove krunice i procesija koja slijedi križ (prisutna su tri križa, dva mala i jedan veliki). Dan prije, na Veliki četvrtak, križevi moraju biti prekriveni ljubičastom krpom. Prilikom obreda križevi se otkrivaju kako bi ih vjernici mogli poljubiti (Dragić 2014: 287-288).

U gradu Perastu postojao je relikvijar Svetog Križa koji se vjerojatno nosio prilikom procesije za Veliki petak i koji je bio prekriven crnim baldahinom kao neantropomorfni dio Kristova tijela (antropomorfni je raspelo). Narod mora pokorno i žalosno,

pognute glave i tužna srca, ići za križem i promišljati o Isusovoj smrti i zagrobnom životu (Ulčar 2015: 103).

Dominikanac Alvaro prvi je put na europsko tlo počeo prakticirati križni put u mjestu Cordoba u Španjolskoj. Podaci o križnome putu poznati su i ranije iz Jeruzalema, a u 17. stoljeću službeno je utemeljenje obreda križnog puta kada se priznaje četrnaest postaja, a ne samo sedam. U hrvatskoj kulturnoj baštini najstariji je primjer Bogomojanski križ koji je prema usmenoj predaji prokrvario i taj križni put se nalazi na UNESCO-ovoj listi zaštićene nematerijalne baštine. Procesija mora ići za velikim Križem, iako pored velikog nose se još i dva mala. S obzirom na čast namijenjenu osobama koje nose križ u procesiji, te tri osobe odaberu se nekoliko dana prije procesije. Ako su bolesni i stari ljudi onemogućeni da budu nazočni na procesiji, oni stanu ispred kuće i čekaju Križ kako bi ga mogli poljubiti. Slijedi povratak u crkvu i otkrivanje i ljubljenje križa. (Dragić 2015: 165)

Prema novom se pjeva muka i na Veliki petak. Kad se ispjeva muka, onda se izlaže Sveti Križ, polako se otkriva uz pjesmu taj Križ, i noge i ruke i ostalo, i pjeva se Svetom Križu, cijeli puk ide i klanja se tome Križu i poljubi Isusa i stavlja se lemozina, ili kako kažu – milodar. Poslije toga je sveta pričest, u Stonu je običaj da preko cijeloga Stona bude iluminacija i preko cijelih zidina i još nekih mjesta.¹⁰

Prilikom istraživanja Metkovića, južnodalmatinskog grada, Dragić (2014: 229) navodi metkovske i opuzenske tradicije vezane uz Veliki tjedan i posebnost metkovskih procesija na Veliki petak u kojima je naglašena uloga pomoćnika nošenja Kristova križa – Šimuna Cirenca. Veliki se tjedan među pukom trebao odlikovati dobrim djelima, molitvom i pomaganjem potrebitima, a to je popraćeno i u crkvama, kada su se nakit, svijeće i oltarnici skidali s oltara. Postojali su običaji čevrtanja s čevrtaljka i barabananje. Velika subota bila je obilježena umivanjem blagoslovljenom vodom, ali ako je vode nedostajalo, ljudi su se znali umivati na potocima, rijekama i izvorima. Nitko iz metkovske župe nije znao tko glumi misterioznog Šimuna Cirenca koji je bio pomno odabran, a taj običaj veže se i s mjestom Trpanj na poluotoku Pelješcu. Jedino što je vidljivo na Šimunovu su njegove oči, i kada ga žudija dotakne kopljem, čuvari mu postave križ na leđa. Bosi Šimun Cirenac ne smije pokleknuti

¹⁰ Prema kazivanju Ane Ivanišević, rođ. Bonačić, Julkine kćeri, 3. ožujka 2018., Broce. Živi u Stonu sa svojim mužem.

pod križem jer se vjerovalo da osoba koja ga glumi želi ispuniti pokoru ili zavjet. Metkovski Šimun Cirenac bio je odjeven u crni habit s crnom kapuljačom, a trpanjski u bijelu odjeću (Dragić 2014: 242). U Novigradu su procesije obilovale puškama i pištoljima i tako se stvarala buka, a takav se običaj njegovao i u Slavoniji. Buka se tumačila na više načina; kao tjeranje zlih demona ili pokazivanja časti u svetim danima (Čapo-Žmegač 1997: 71). Tišina nakon vezanja zvona koja traje do Velike subote poistovjećuje se sa zabranom rada na poljima, odnosno obrađivanjem zemlje i to na većem dijelu Hrvatske. U Kastavštini je to vezano uz zabranu kopanja rupe jer je na Veliki petak iskopana rupa u koju je postavljen Isusov križ. U Istri, Dalmaciji, Slavoniji i na ostalim hrvatskim područjima zabranjuje se obrada zemlje jer je Isus ležao u zemlji tijekom Svetog trodnevlja. U Petračanima i u Krašiću čak ni stoka nije smjela biti odvedena na ispašu kako ne bi gazila preko zemlje u kojoj počiva Isus (Čapo-Žmegač 1997: 72).

Zbog Isusove smrti nema glazbe ni instrumenata, a ljudi bi molili trideset i tri Očenaša, tri Zdravomarije i tri Slava Ocu te Vjerovanje kao aluzija na trideset i tri Isusove godine. U crkvama se muka pjeva ili čita (u Stonu se pjevala na Cvjetnicu i na Veliki petak, trenutno se čita) što se naziva obredom (Barać 2014: 380).

U mjestu Vrbnik na otoku Krku djeca na Veliki petak nose škrebetaljke i time buče po ulicama. Škrebetaljke su napravljene od drva i na drvenoj dasci imaju metalne kuke. Procesija ima točno napravljen raspored: prvo idu muškarci pa dječaci, ministranti i svećenici i naposljetku pjevački zbor, djevojčice i žene. Karakteristično jelo nazivalo se oplača što bi značilo da je to kolač o' plača, čime se aludiralo na plač zbog Isusove smrti na Veliki petak. Ipak, to ne mora nužno značiti povezanost s Isusovom smrću, nego može predstavljati formu kakvu je imao kolač, a ona je bila u obliku placente, odnosno posteljice što dolazi iz starijeg dalmato-romanskog jezika. Iako se jede i na Veliki petak i na neke ostale prigode, smatra se kako izvorno značenje ipak nije povezano sa svetkovinom Velikog petka (Vince-Pallua 1991: 53).

U Poljicima se jede tradicionalno jelo soparnik, vezano uz kućno ognjište, a jede se na Veliki petak, na Badnjak, u korizmi, ali i u proslavama. Soparnik se pravi tako da se dva komada tijesta rastegnu na dvije daske okruglog oblika. Razdijele se jedan od drugog, i na prvi se stavi blitva, luk, sol i maslinovo ulje,

a drugi se preklopi na prvi i na kraju mu moraju biti zavrnuti rubovi. Tada se stavi na ognjište, a za bolji ukus nadoda se maslinovo ulje i češnjak. Neki su od naziva za soparnik i zeljanik ili uljenjak (Šimunović-Petrić 1992: 95).

Simbolika Kristova križa nije samo život koji je on položio za grijeh čovječanstva, već spas sam po sebi, tj. za čovjeka koji moli za spas duše što se izražavalo molitvom u Hercegovini: (Jurilj 2018: 23)

*Iđe divica slavnom grobu
sve cvileć i plaćuć
i za križ se hvatajuć.*

*Plaćuć križu govoraše:
Križu moj, drvo slavno,
što si primilo sina mog,
više mrtva vego živa.*

*Isus s drva govoraše:
Ko bi ovu molitvu molijo
na blagdanak, na Veliki petak,
Bog bi mu da raj na umrli čas.* (Jurilj 2018: 24)

Svetkovina koja se održava na Veliki petak u Hercegovini u nekim je krajevima nazvana Put križa (Mostar, Široki Brijeg, Dubrane...) (Jurilj 2018: 26).

Često se na Veliki petak u nekim krajevima pilo vino; u Dalmaciji, Lici ili Hercegovini. Konzumacija vina posebno se štovala na Braču, gdje se pilo čisto vino i gdje bi se popilo pet do deset litara vina. Žene taj dan nisu smjele mijesiti kruh, a muškarci nisu smjeli klati stoku. U srednjoj Dalmaciji, na nekim područjima, postojala je zabrana češljanja, a otkriveno je kako su se u Perušiću češljanjem mogle otkriti uši, ali čak se ni njihova krv nije smjela prolijevati na svetkovinu Velikog petka. U Podravini i Hrvatskom zagorju, kao i u Kordunu, postoji predaja kako se ne smije piti vino, već se mora piti rakija. Možda je jedno od objašnjenja sljedeće: u mjestu Kupinečki Kraljevac smatralo se „da je vino poput Isusove krvi.“ (Čapo-Žmegač 1997: 75). U nekim je stranim zemljama smatrano blagoslovom ako se rodi dijete na Veliki petak (Francuska), dok se na Zlarinu taj dan nije smatrao dobrim znakom za rođenje djeteta (Čapo-Žmegač 1997: 80).

U Poljicima se posti i moli u crkvi te se ljubi križ i daje lemuzina, dok se navečer tuče baraban. Svećenik održi Muku Isusovu i izmoli sedam žalosti Blažene Djevice Marije. Nakon barabana bilo je učestalo da mornari uzmu komadiće posljednje

svijeće koje zataknju za jarbol kako bi imali sreće po lošem vremenu (Ivanišević 1987: 447). I u Poljicima se štovao običaj što obilnijeg pijenja vina kako bi „krv ušla u žile“. Prilikom muke na Veliki petak, na oltaru je bio postavljen korijen od tikvine kojega bi blagoslovio svećenik i koji bi za mještane tada zadobio spasonosna, ljekovita svojstva. Moli se sto i pedeset Zdravomarija i sto i pedeset Slava Ocu (Ivanišević 1987: 448). Imotska krajina obilježava Veliki petak tako što sto se većina stanovnika probudi vrlo rano kako bi se mogli urediti za obred. Prije su ljudi bili bos i u procesiji, uključujući i muškarce i žene. Ljudi su molili u procesiji od sedam sati ujutro kada su išli za križem. Ophod je trajao tri sata; prvo je išao netko tko je nosio križ, za križem su išli muškarci, a onda i žene. Autor napominje kako put nije bio lagan, ali narod nije zaostajao i svi su revno slijedili križ. Uslijedilo bi ljubljenje, a kasnije bi se popilo vina i pojelo kruha (Kutleša 1993: 277).

Prvi svećenik koji dođe, svaki bi bio iznenađen. Na Stovišu je gorući križ, kako ide okolo procesija, tako na po metra, ako ne i manje, ljudi zapalu tu pilotinu i oblažu novinama, poliju s benzinom ili naftom i to gori kroz cijeli Ston, a po ulicama žene iznesu, ko ima lijepi kvadar, sliku Gospe ili Isusa, i onda tako uredi ulice. Procesija prolazi kroz sve ulice i uokolo se vrata, sad dolaze u sv. Vlaha i tu se sve završava. Prije se hodilo u sv. Nikole koji je dalje.¹¹

Upečatljiv je Gospin plač na tematiku žalovanja Majke Božje u Velikom tjednu. Ljubljenje križa na Veliki petak naziva se kuševanje. (Braica 2003:6)

Cijele zidine su okićene, sad i Kaštio jer je obnovljen pa i njega okite, to bude impresivno za strance koji se nađu u to vrijeme.¹²

U Stonu je poznat i dio iz misala¹³ kojega pjeva jedan čovjek (solist)¹⁴ prilikom ljubljenja križa dok mu puk¹⁵ odgovara istim riječima, a on glasi ovako:

Solist: Ja radi tebe bičevah Egipat s prvorodencima njegovim: a ti si mene bičima izbijena predao.

¹¹ Prema kazivanju Julke Bonačić, rođ. Oblizalo, 3. ožujka 2018., Broce

¹² Prema kazivanju Ane Ivanišević, rođ. Bonačić, Julkine kćeri, 3. ožujka 2018., Broce

¹³ Iz starog misala iz 1921. godine kojeg čuva župnik u Stonu.

¹⁴ U dijelu iz misala naznačeno je kako te stihove pjeva svećenik.

¹⁵ U dijelu iz misala naznačeno je kako te stihove ponavljaju đakoni i podđakoni.

Puk: *Puče moj, što učinih tebi? Ili u čem ožalostih tebe?*
Odgovori meni.

Solist: Ja tebe izvedoh iz Egipta, potopivši Faraona u more Crveno¹⁶: a ti si mene predao poglavicama svećeničkim.

Puk: *Puče moj, što učinih tebi? Ili u čem ožalostih tebe?*
Odgovori meni.

Solist: Ja pred tobom otvorim more: a ti si otvorio kopljem rebro moje.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja idah pred tobom u stupu oblaka: a ti si mene odveo u sudnicu Pilata.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja tebe hranih manom kroz pustinju: a ti si mene bio zašnicama i bičima.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja tebe napojih vodom spasenja iz stijene: a ti si mene napojio žučju i octom.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja radi tebe Hananejske kraljeve potukoh: a ti si tukao trstikom glavu moju.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja tebi dadoh žezlo kraljevsko: a ti si dao glavi mojoj trnovu krunu.

Puk: *Puče moj...*

Solist: Ja tebe uzvisim krepošću velikom: a ti si mene objesio na drvu Križa.

Puk: *Puče moj...*

U Stonu se, osim ove pjesme koja se pjeva kada se ide ljubiti križ, pjeva i tekst koji se pjeva tijekom procesije stonskim ulicama na Veliki petak. Nakon svake strofe pjeva se pripjev ili refren: *Smiluj se nama Gospodine, smiluj se nama!*¹⁷

1. *Smiluj se meni, o Bože*

po velikomu milosrđu svojemu.

2. *I po mnoštvu, smilovanja svojega*
zbriši, zloću moju.

3. *Još više operi me, od zloće moje*
i od grijeha mojega, očisti mene

4. *Jer zločin svoj, ja poznajem*
i grijeh moj protiva meni je vazda.

¹⁶ Ponekad je izostavljen dio u sredini.

¹⁷ Prema kazivanju Miljenka Esserta, 17. listopada, Ston.

5. *Tebi sam samome sagriješio,
i zlo pred Tobom učinio,
da se nađeš pravedan u riječima svojim
i dobiješ kad te sude.*
6. *Evo bo u zloći, začet jesam,
i u grijesima, začu mene mati moja.*
7. *Jer eto si, istinu obljubio,
skrovitu i otajnu mudrost svoju,
očitovao si meni.*
8. *Oškropi me, isopom i očistit ću se,
operi me, i postat ću bjelji od snijega.*
9. *Daj mi da slušam, radost i veselje,
i uzigrati će, kosti ponižene.*
10. *Odvрати lice svoje, od grijeha mojih,
i sve opačine moje zbriši.*
11. *Srce čisto, stvori u meni, o Bože,
i duh pravedan, obnovi u grudima mojim.*
12. *Ne odbaci me, od lica svojega,
i duh svoj sveti, ne uzmi od mene.*
13. *Vrati mi radost, spasenja svojega,
i duhom jakim, okrijepi mene.*
14. *Učit će grješnike, pute Tvoje,
i bezbožnici, k Tebi će se obratiti.*
15. *Oslobodi me od krvi Bože,
Bože spasenja mojega,
i jezik će moj.
slaviti pravdu Tvoju.*
16. *Gospode, otvori usne moje,
i usta će moja, navještati hvalu Tvoju.*
17. *Jer da si hotio posvetilište,
bio bi ga doista prikazao,
ali žrtvama, ti se ne- - naslađuješ.*
18. *Posvetilište je Bogu, duh skrušen,
srce skrušeno i poniženo,
Bože nećeš odbaciti.*
19. *Dobroživ budi Gospode,
po blagoj volji svojoj, Sionu,
da se sagrađe, zidovi Jeruzolimski.*
20. *Tada ćeš primati posvetilište pravde,
prinose i žrtve,
tada će na žrtvenik Tvoj,*

*stavljati junčice.*¹⁸

Nakon što se otpjevaju sve strofe, nastavlja se iz početka do povratka u crkvu gdje se na kraju obreda Velikog petka pjeva GOSPIN PLAČ. Za njega također ne postoji notni zapis, nego se prenosi usmenom predajom. Taj dan se ne koristi instrument (harmonij) već se sve pjeva a capella. Tekst su vjerojatno donijele časne sestre iz Hercegovine iza Drugog svjetskog rata.¹⁹

*Poslušajte, braćo mila,
gorku muku Gospodina
Isukrsta, Božjeg sina,
koju za nas sada prima.
Rad našega vazda mira.
On na križu sad umira,
vi poštene redovnici,
Isusovi nasljednici,
sada crkve porušite,
za Isusom svi cvilite.
I vas molju pravovjerni,
poslušajte srcem smjernim
od Marije tešku tužbu,
ter plačite s njom u družbu
sve stvorenje sad se sdrži
tresući se s njom u tuzi.
Ondje Gospa sve predaše
ter cvileći pogledaše,
odakle će čuti glase
za Isusa koj nas spase.
Eto Ivan cvileć teče,
kao mrtva Gospa kleče.
Kad Ivana zglada plačna
obrani je rana mačna
kad joj plačnoj progovori
srce joj se sve otvori.
Držati se već nemože
od tuge se prenemože.
Tad pri teče Magdalena
primi Gospu na koljena.
Gospi sestre pritekoše
nad njom kose raspletoše.*

¹⁸ Pokajnički psalam br.51.

¹⁹ Prema kazivanju Miljenka Esserta, 17. listopada, Ston.

*Udri u plač s Magdalenom
za Isusom Gospodinom.
Kad se Gospi svijest povrati
poče Ivu zagrljati.
Ivo dragi ti mi utaži,
te mi tužnoj majci kaži,
gdje je Isus moja dika,
to je Ivo zla prilika.
Da ti tako k meni tečeš
hoću da mi to sad rečeš
tada Ivan padenice
sakri skutom suzno lice
vele gorko uzdisaše
te on Gospi govoraše
crno ruko uzmi nase jer
ti nosim tužne glase.
Juda izda meštra svoga,
zlim Židovim sinka tvoga.
Od starijih iska pomoć
da Isusa izda obnoć.
Jerbo ovdan nesmjedaše,
od mnoštva se on bojaše.
Tute vojsku pripraviše
jer se s Judom odpraviše.
Na molitvi Isus staše,
kad se vojska približaše.
Vas se krvlju On znojaše,
Otac svoga kad moljaše.
Kad u vrtu On moljaše
vas se krvlju oblivaše.
Anđel s neba k njemu dođe
pokrijepi ga opet pođe.
Kada Isus bi pokrijepljen
s voljom Oca bi sjedinjen
tute Juda s vojskom dođe
prema vojsci Isus pođe.
Kad im reče: Kog ištete?
Udariše svi na pete.
Pokaza im svoju krijepost
al na njima bješe slijepost.
Kad pred vojskom Juda dođe
k Isukrstu odmah pođe.*

*Zdrav Isuse, meštre dragi,
Od svih ljudi poštovani.
Pozdravom ga Juda izda,
U židovske ruke prida.
Kad se Juda s njim pozdravi
Podbiše ga kako lavi.
Podbiše ga oružnici,
pobjegoše učenici.²⁰*

4.3. Velika subota

Kada je Isus Krist umro na križu, jedan čovjek iz Arimateje koji se zvao Josip odluči zatražiti njegovo tijelo kako bi ga mogao pokopati. Pilat mu dopusti da uzme mrtvo Isusovo tijelo i Josip ga pokopa u pećini na lokaciji novog groba koji je napravio za sebe. Nakon toga stavljen je veliki kamen na grob. Polaganje u grob kao ikonografski motiv prvo započinje s tri osobe: Josipom iz Arimateje, Nikodemom i mrtvim Isusom, kasnije se kod polaganja tijela u grob pojavljuju i Bogorodica, Marija Magdalena, Ivan Evanđelist i svete žene (Badurina 2000: 468-469). Posljednji dan Vazmenog trodnevlja, Velika subota, može se promatrati kao „aliturgijski“ dan, odnosno dan u kojem izostaje sakrament euharistije i obredni proces. Velika je subota dan šutnje i promišljanja u samoći, smirenost pred najveći blagdan uskrsnuća od mrtvih (Babić 2013: 80). Vazmeno bdijenje, koje počinje navečer, završava euharistijom kao simbolom Isusova povratka iz mrtvih. Vatra se zapali ispred crkve te se blagoslovi, a na njoj se pali uskrsna svijeća koja se unosi u mračnu crkvu. Nakon paljenja prve svijeće, ostatak puka upali svoje svijeće i onda se počinje pjevati hvalospjev. Nakon hvalospjeva, drugi dio se naziva Služba riječi. U tom dijelu čitaju se dijelovi iz Svetog pisma i pjevaju se psalmi. Kada se čuju orgulje i kada se počne pjevati *Slava Bogu na visini*, oglase se zvona i upale se svijeće na oltaru. Nakon toga predstoji pretposljednji čin krsne službe kada se blagoslivlja voda za krštenje. U posljednjem činu odvija se euharistija i njome završava Vazmeno bdijenje (Dragić 2008: 169-170).

Krjesovi na Veliku subotu imaju apotropejska svojstva. Stoka bi ga preskakala kako bi mogla biti zdrava dok je ostatak sagorjele vatre postavljen u vrtove za veću razinu plodnosti. Ako su krjesovi bili zapaljeni u uskrsno vrijeme, vladalo je uvjerenje

²⁰ Ston, 30.03. 2000. g.

kako vještice i ostala demonska bića neće napadati ljude. Na Ugljanu se palila koleda od smilja i suhih drva. Takvu vatru bi preskakali mladići i djevojke jer su se željeli udati ili oženiti (Dragić 2008: 170). Velika subota značila je *obnovu kućne vatre*, proces kada svećenik u jutarnjim satima blagoslovi gomilu koja je u plamenu ispred crkve. Za zapaljivanje vatre trebali su biti korišteni primitivni načini poput kresanja drveta ili trenjem drveta (Gavazzi 1988: 32). Osim toga, poznati su i križičari ili raspetnici, od kojih jedan nosi raspelo, a ostali pjevaju i bude ostale seljane (ponekad su uključeni i bubnjevi). Oni na noć Velike subote ponavljaju taj proces, a često pjevaju napjev „*Christus surrexit*“. Svakom seljaninu ispred kuće ili u kući daju raspelo kako bi ga mogao poljubiti, a onda slijedi čašćenje i darivanje križičara. Paljenje uskrsnih krijesova na noć Velike subote običaj je koji se gajio po sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Palile su se velike motke gdje su se stavljale grane i lišće, a taj posao obavljali bi pastiri, tj. seoski mladi ljudi. Vizualni dojam uskrsnih krijesova bio je impresivan jer se činilo da gore „*veliki vatreni stupovi*“. Ovaj običaj pronađen je u Sloveniji, Njemačkoj i u još nekim zemljama. Ono što je zanimljivo je da se može naći u pojedinim, a ne u svim dijelovima Hrvatske (Gavazzi 1988: 32-35). Uz paljenje vatre veže se uz pojam gube, odnosno suhe glljive. U Istri su se donosile cjepanice za paljenje vatre, a u srednjoj i sjevernoj Hrvatskoj guba je služila kao katalizator za blagoslovljenu vatru. Postojao je običaj vezan uz Staro Petrovo Selo kada su se ljudi natjecali tko će prenijeti više vatre jer su dječaci zauzvrat dobivali novac i jaja. U Istri se prenošenje vatre više odnosilo na žene nego na djecu (Čapo-Žmegač 1997: 103). Blagoslovljena vatra označavala je zaštitu, a negdje se blagoslov povezivao s trajanjem blagoslovljenog ognja koji se nije smio ugasiti, pogotovo do neke velike obveze ili tereta koji se trebao izvršiti (u Poljicima i Loboru) (Čapo-Žmegač 1997: 104). Osim vatre kao zaštite, važnu je apotropejsku ulogu imala i voda koja se također upotrebljavala kao zaštita i sredstvo protiv zlih sila (Čapo-Žmegač 1997: 105).

U Stonu obično u 19:30 počinje obred Velike subote paljenjem vatre ispred crkve kojom se uz prigodnu molitvu pali Uskrsna svijeća. Nakon što se ista upali, ulazi se u zamračenu crkvu, gdje se obred nastavlja čitanjem tri - četiri čitanja, a na

*kraju je svečana sv. Misa kojom prigodom se pjeva Slava i nakon dva dana šutnje ponovo zazvone zvona.*²¹

Za Veliku subotu i za Uskrs veže se blagoslov jela, posebno kada se to jelo nosilo u košari na blagoslov u crkvu. Nerijetko su se košare ukrašavale i jela su bivala bogata i raznovrsna. Osim umivanja na Cvjetnicu, kad se nakon mise uz Gloriju razvežu zvona, mladi se ljudi umivaju u vodi punoj cvijeća i ljekovitog bilja, ali i ljusaka uskrsnih jaja (Gavazzi 1988: 38).

Gloria, riječ koja dolazi iz latinskog jezika i označava slavu, zna biti naziv za aureolu, ali u narodnoj tradiciji karakterizira se kao „svečana himan“. To je anđeoska početna riječ prilikom vijesti o Isusovu rođenju („*Slava Bogu na visini, a na zemlji mir ljudima dobre volje*“), zbog čega se na početku pjevala isključivo na Božić. Godina u kojoj se mogla pjevati i na nedjelje bila je 500., iako su je isprva mogli pjevati samo biskupi, a 1084. godine i svećenicima se počinje priznavati pjevanje Glorije (Badurina 2000: 241).

U Stonu se umivanje blagoslovljenom vodom nakon Glorije održavalo na Uskrs:

*Na Uskrs je Gloria uvijek bila u 10 ura, a ne navečer i mi djeca smo imali, svak u svojoj kući, veliki kadin*²² *i tu bi se stavila voda i cvijeće, pretežno vihojle zbog krasnog mirisa. Bilo ih je više vrsta, lila, bijelijeh i skuro žutih. Kad bi zazvonila Gloria, mi bi se svi umivali u toj vodi i u tomu cvijeću.*²³

Ritual umivanja nakon Glorije smatrao se ključnim za zdravlje, ljepotu i čistoću lica. Taj se običaj njegovao u Dalmaciji i u primorskim krajevima (od Kvarnera pa do okolice Dubrovnika). Negdje su se ljudi, kao u Selcu, znali umivati u moru (Čapo-Žmegač 1997:76). U vodu se često stavljalo cvijeće jer se i ono povezivalo sa zdravljem, ljepotom i rastom (drijen, fijolica, bršljan...) (Čapo-Žmegač 1997: 78).

Na Veliki petak ništa se nije jelo, samo jedan obrok i to riba. Bila bi noćna procesija i iluminacija. Tek bi se počelo jest kad bi zazvonila sva zvona prije 10 ura ujutro, na Veliku subotu. Rusan, Luka, Hodilje, Mali Ston, Ston – sva su se zvona čula. Iz Maloga Stona smo mi u Luki čuli zvona jer su oni imali jaka, velika zvona. I kad bi ta Glorija zvonila u 10 ura, mati bi nam pripremila veliki

²¹ Prema kazivanju Miljenka Esserta, 17. listopada, Ston.

²² Lavor.

²³ Prema kazivanju Ane Bajurin, rođ. Vlašić, 27. veljače 2018., Ston. Živi u Stonu.

*kadin, vodu i cvijeće, vihojle u boji – bilo je crvene, lile i bijele boje, pa bi nam to stavila u kadin i onda rekla da umivamo lice. Trebalo se oprat u temu, onda je Glorija, više nema posta. Smjeli smo jest pince, mi smo ih zvali fugace u ono doba.*²⁴

U Hercegovini su se u subotu kuhala jaja koja bi se kasnije obojala (često se na jaje stavljala djetelina ili neki drugi slični list – jaja bi se vezala u najlonku). Ukoliko se hrana ne bi blagoslovila u crkvi, nosila bi se doma da se posoli blagoslovljenom solju. Nakon tog procesa uslijedila bi molitva Vjerovanje (Virovanje). Kuhano jaje solilo se na Uskrs. Voda se također blagoslivljala na Veliku subotu, bilo za potrebe krštenja, bilo za krstionice koje se nalaze na ulazu u crkvu. U mjestu Dobrkovići obredi vezani uz Uskrs obavljali su se na jutro Velike subote i nije bilo popodnevne pobožnosti koja se inače odvija na taj dan (Jurilj 2018: 26-27). U mjestu Stolac postoji molitva specifična za Veliku subotu, a njene riječi su:

PROŠETALE TRI MARIJE:

*Prošetale tri Marije,
tri Marije, tri Djevice.
One traže Sveto groblje,
Sveto groblje Isusovo.
Kad su išle govorile:
„Koja prva grobu dođe,
da odvale s groba stijenu,
da pomaže svete rane,
Svete rane Isusove.“
Kad su bile blizu groba,
uspreznule, ne smjernule,
grobu doći.
Kad na grobu mlado sjedi,
sjajnije od sunašca,
jasnije od mjeseca.
Anđeo im s groba veli:
„Kud idete, ne bježite?
Kud idete šta tražite?“
„Mi tražimo Sveto groblje,
Sveto groblje Isusovo.“
„Vi ga naći i nećete,
evo danas treći dan je,
kad je Isus uskrsnuo.*

²⁴ Prema kazivanju Nede Žile, 22. siječnja 2019., Ston.

*Pozdravio Petra Pavla,
i Ivana Krstitelja.
Da mu oni blagoslove:
Sveto tjelo od pšenice,
Sveto krvce od lozice.“
O, Isuse budi hvaljen,
po sve vijeke vijeka Amen. (Jurilj 2018: 27-28).*

Na Veliku subotu u Runovićima djeca nose jaja na blagoslov skupa s ljutikom i lukom (kapulom). Djeca moraju biti uredna i čista i njihov je zadatak pjevati Gospin plač do crkve, a neki su znali i plakati jer bi se njihovo jaje razbilo na putu do crkve ili bi im ga netko ukrao (Kutleša 1993: 277). Ujutro se u Poljicima blagoslivlja oganj, ali i puške i balote. Poljičani su smatrali da blagoslovljena grana divlje smokve koju zapale može otjerati zlo i nevrjeme. Pokraj jaja su se nalazila gujine i lupine; lupine su se bacale što dalje od kuće kako se zmije ne bi približile, a gujina bi se bacala na suprotnu stranu. Kada bi zazvonila Gloria, svatko bi se otišao umivati u vodi za ljepotu i zdravlje, ili na potoku, rijeci, izvoru, bunaru i sl. Nakon toga bi neki započeli s jelom sira i jaja (Ivanišević 1987: 449). Ovako je išla prigodna molitva:

*Ode diva s božjeg greba
uzdišući i plačući:
„Ko ukrade Sina moga?“
Ko bi ovu molitvicu molija
U petak pet puti,
U subotu devet puti,
Gospe će mu u raju misto dati,
'Di će vikon počivati. (Ivanišević 1987: 449)*

Za potrebe blagoslova u Bosni i Hercegovini nosilo se suho meso i kruh uz jaja, sir i sol (Čapo-Žmegač 1997: 95).

5. Zaključak

Koliko je velika povezanost ljudi za božićne blagdane, toliko se i veliki broj ljudi osami prilikom najtežih i najsvečanijih blagdana kršćanske religije kako bi promišljali o Spasiteljevoj mucu i uskrsnuću. Koliko je Božić bučan i razdragan, toliko su blagdani pred Uskrs, tzv. Vazmeno trodnevlje, tihi, mučaljivi i svečani. Ono što je zanimljivo je da veliki broj tadašnjih tradicija ispričanih iz usta starijih pripovjedača i dan danas pronalazi svoj put do mlađih naraštaja, zahvaljujući njegovanju običaja naslijeđenih od starijih ljudi.

Posebnost običaja u Velikom tjednu sastoji se od pranja nogu apostolima na Veliki četvrtak u crkvi sv. Vlaha (nakon potresa 1996. održavalo se u crkvi sv. Nikole do obnove crkve sv. Vlaha koja je bila oštećena u potresu) te iluminacije po čitavom Stonu kada vatra gori preko stonskih zidina.

I mladi i stariji drže se nekih običaja iz usmene predaje, poglavito procesija i ophoda, iako su se neki izgubili s dolaskom novih vremena, poput umivanja cvjetnom vodicom za Veliku subotu. Samim time i Bročani i Stonjani, kao i ostala sela i zaseoci iz župe, pokušavaju oživjeti svoju kulturnu baštinu religijskim obredima koji se ponavljaju iz godine u godinu. To je vrlo važno za istočni pelješki kraj i narod koji se na taj način identificira sa svojom prošlošću kako bi na jednak način mogao sačuvati svoju budućnost.

Literatura

Barać, Ivana, *Veliki tjedan u crkveno-pučkoj baštini širokobriješkog kraja*. Croatica et Slavica Iadertina X/II. Zadar, 2014. 375-385.

Braica, Silvio, *Ciklus godišnjih običaja – Uskrs – Proljetni običaji*. Etnografski muzej Split. Split, 2003.

Čapo-Žmegač, Jasna, *Hrvatski uskrsni običaji: Korizmeno-uskrsni običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX. stoljeća, pučka pobožnost, zajednica*. Golden marketing. Zagreb, 1997.

Dragić, Marko, *Veliki tjedan u crkveno-pučkoj baštini šibenskoga zaleđa*. Titius, 8. Filozofski fakultet Split. Split, 2015. 155-183.

Dragić, Marko, *Hrvatski panspermijski običaji, ophodi, obredi i divinacije u europskom kontekstu*, Croatica et Slavica Iadertina, 11 (1), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015. 149-179.

Dragić, Marko, *Metkovska pasionska baština*. Hrvatski neretvanski zbornik 6/2014. Društvo Neretvana i prijatelja Neretvana u Zagrebu. Zagreb, 2014. 229-247.

Dragić, Marko, *Starinske molitve u šibenskom zaleđu*. Godišnjak Titius, 6-7, 2014. 285-300.

Dragić, Marko i Sunara, Nikola, *Suvremeni zapisi tradicijske baštine u Ceri*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 5, 2012. 155-174.

Dragić, Marko, *Veliki petak u sakralnoj baštini bosansko-hercegovačkih Hrvata*, Muka kao nepresušno nadahnuće Passion as an Inexhaustable Source of Inspiration for Culture, br. VI., Pasionka baština Bosne i Hercegovine 2, Passion Heritage

of Bosnia and Herzegovina 2, Zbornik radova VII. i VIII. međunarodnog znanstvenog simpozija Proceedings of Seventh and Eight International Scientific Symposium Vitez, Zagreb, 2012., 332.-372.

Dragić, Marko, *Duhovna baština Hrvata u šibenskom zaleđu*. Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke, 3, (3), 2010. 123-174.

Dragić, Marko, *Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini*, Hum, Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 6, Mostar, 2010., 81-104.

Dragić, Marko, *Čuvari Kristova groba u crkveno-pučkoj baštini Hrvata*. Ethnologica Dalmatica. Etnografski muzej Split, 17 (1.). Split, 2009. 5-32.

Dragić, Marko, *Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina 3 (3), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2008., 369-390.

Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik) Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2008.

Dragić, Marko, *Sveto trodnevlje u duhovnoj baštini bosansko-hercegovačkih Hrvata*, Muka kao nepresušno nadahnuće kulture, Passion as an Inexhaustable Source of Inspiration for Culture, br. VI., Pasionka baština Bosne i Hercegovine, Passion Heritage of Bosnia and Herzegovina, Zbornik radova VI. Međunarodnog znanstvenog simpozija Zagreb-Sarajevo, 2008., 212-249.

Gavazzi, Milovan, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. II. novo priređeno izdanje. Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske. 40. obljetnica djelovanja 1948-88. Zagreb, 1988.

Ivanišević, Frano, *Poljica: narodni život i običaji*. Reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa. Književni krug Split. Split, 1987.

Jankov, Mirko, *Solinski pučki crkveni napjevi u Velikome tjednu*. Tusculum: časopis za solinske teme, vol. 8, br. 1, 2015. 203-221.

Jurilj, Zorica, *Korizma i uskrs u Hercegovačkoj crkveno-pučkoj baštini*. Ethnologica Dalmatica, vol. 25, br.1, 2018. 5-35.

Kovačić, Ante, *U registraturi*, ABC NAKLADA, Zagreb. Zagreb, 1999.

Kutleša, Silvestar, *Život i običaji u Imockoj krajini*. Matica hrvatska – Ogranak Imotski. Hrvatska akademija znanosti i

umjetnosti. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu. Imotski, 1993.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića. Priredio Anđelko Badurina. Kršćanska sadašnjost. Zagreb, 2000.

Pažin, Zvonko, *Cvjetnica – nedjelja muke*. Crkva u svijetu, vol.41, br.1, 2006. 64-80.

Pažin, Zvonko i Višaticki, Karlo, *Sveopća molitva bogoslužja Velikog petka*. Crkva u svijetu, vol. 47, br.2, 2012. 210-234.

Šimunović-Petrić, Zorica, *Soparnik kao obredno i svečano jelo u Poljicima*. Ethnologica Dalmatica, vol.1, br.1, 1992. 95-98.

Ulčar, Milena, *Relikvijar Svetog Križa i proslava Uskrsa u Perastu*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br.39, 2015. 99-108.

Vince-Pallua, Jelka, *Veliki petak u Vrbniku na Krku – prilog poznavanju riječi oplača*. Etnološka tribina, vol. 21, br.14, 1991. 51-55.

HOLY WEEK IN THE CULTURAL HERITAGE OF STON AND BROCE

(Summary)

This work represents examples from Ston and Broce, places on the peninsula Pelješac. they are based on the celebration of Holy Week (Palm Sunday, Holy Wednesday (Spy Wednesday), Maundy Thursday (Holy Thursday), Good Friday (Holy Friday), and Holy Saturday. Traditions are relatively saved, even among the younger generation, although people whom I've been working with are mostly elderly or in their medium years.

There is big amount of tradition and they are related with the last days and death of Jesus Christ, but small city Ston have one specificity because of the Ston walls – walls are burning on the Good Friday and it's called illumination. There is also a magnificent burning cross on the tower Stoviš in the nucleus of the Ston walls.

Processions and rituals are remembered and recorded for the Christian holidays in the cultural heritage of Ston and Broce, just like the blessings from the priest. There are processions during the Palm Sunday and Holy Friday. Christians in Ston are going through their streets and they are going around the Ston. After the circle, they go to church again.

Key words: *Holy Week, Maundy Thursday (Holy Thursday), Good Friday (Holy Friday), Holy Saturday, illuminations, rituals, processions*